

ILK O'RTA ASRLARDA SUG'D TARIXIGA OID YOZMA MANBALAR TASNIFI

Xikmatullayev Shoxinur Negmatulla o'g'li

Yahyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti laboranti

shoxinurxikmatullayev@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23193029>

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlar Sug'd tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yozma manbalar tasnifi va ularning tarixiy ahamiyati tahlil etilgan.

Unda Sug'd haqidagi ma'lumotlarning qadimgi fors, yunon-rim, xitoy, arab-fors hamda sug'diy tildagi yozma manbalarda aks etishi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Sug'd, ilk o'rta asrlar, yozma manbalar, tarixiy geografiya, sug'diy yozuv, Afrosiyob, Devashtich, Varxuman, xitoy manbalari, arab-fors manbalari.

Abstract. This article examines the classification and historical significance of written sources for the study of the history of Sogdiana during the Early Middle Ages. It analyzes information about Sogdiana preserved in ancient Persian, Greco-Roman, Chinese, Arabic-Persian, and Sogdian written sources.

Keywords: Sogdiana, Early Middle Ages, written sources, historical geography, Sogdian script, Afrasiab, Devashtich, Varxuman, Chinese sources, Arabic-Persian sources.

Аннотация. В статье рассматривается классификация и историческое значение письменных источников, имеющих важное значение для изучения истории Согды в период раннего Средневековья. Анализируются сведения о Согде, сохранившиеся в древнеперсидских, греко-римских, китайских, арабо-персидских и согдийских письменных источниках.

Ключевые слова: Согд, раннее Средневековье, письменные источники, историческая география, Афрасиаб, Деваштич, Вархуман, китайские источники, арабо-персидские источники.

Markaziy Osiyo xalqlari qadimdan o'zlarining dunyo sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi bilan tarixan muhim ahamiyatga ega o'lka hisoblangan. Jumladan, eramizdan avvalgi davrlardanoq bu hududda Buxoro, Samarqand, Termiz, Naxshab, Axsikent, Choch va shu kabi ko'plab shaharlar hamda Qang', Kushon, Katta Xorazm, Baqtriya hamda Sug'd singari davlatlarga asos solingani buning yaqqol misolidir.

Markaziy Osiyoda joylashgan Qadimgi Sug'd ilk o'rta asrlarda mintaqaning muhim madaniy markazlaridan biri bo'lgan. Ilk marotaba ushbu davlat haqida miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"da keltirib o'tilgan. Tadqiqotlar davomida miloddan avvalgi VI asrga oid Ahamoniy hukmdorlariga tegishli bitiktoshlarda ham ushbu hudud Sug'da shaklida tilga olingan va bu mintaqada ahamoniy hukmdorlar tomonidan bo'ysundirilgan viloyat, ya'ni satrapliklardan biri sifatida talqin qilingan.

Ko'p yillar mobaynida tarixchi va arxeolog olimlar tomonidan Sug'd hududini o'rganish yuzasidan bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, yurtimizning ko'plab hududlarida qadimgi Sug'd davlati tarkibida bo'lgan shaharlar, hukmdor saroylari, karvonsaroylar, aholi yashash punktlari va shu kabi ko'plab yodgorliklar topib o'rganilgan va bunday tadqiqotlar hozir ham davom etmoqda.

Tarixchi olim Bobur G'oyibovning keltirgan ma'lumotlariga ko'ra, Sug'd eramizdan avvalgi I ming yillikning boshlarida O'rta Osiyoda paydo bo'lgan ilk davlatlardan biri bo'lgan. U qadimgi eroniy bitiklarda *Sug'uda*, yunon manbalarida *Sogdiana* deya tilga olingan. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da "Gava o'lkasida sug'diylar yashaydi" deb keltirilgan bo'lsa, antik davrga oid manbalarda *Sogdiane* o'lkasi (Sug'd) hamda *sogdianoï* xalqi (sug'diy) haqida ma'lumotlar keltirilgan.

¹Sug'd haqida Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" asarida Afrosiyob va Siyovush bilan bog'liq afsonalarda ham keltirilgan. "Shohnoma"da berilgan tasvirlar deyarli "Avesto" ma'lumotlariga yaqin, bu yerda qahramonlarning ismlari, hududlar turlicha nomlangan va qahramonlar faoliyati keng, afsonaviy tarzda bayon etilgan. Abulqosim Firdavsiy "Shohnoma" asari orqali Turonzaminning qadimiy va shonli tarixga ega bo'lganligini asoslashga intilgan va g'oyasini amalga oshira olgan.

Qadimgi forsiylar davlati bo'lgan Ahamoniylar imperiyasi davrida yozilgan ko'plab yozma manbalarda Sug'd davlati bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar keltirilgan. Bunday ma'lumot yozilgan manbalarning dastlabkilariga Behustun qoyatosh yozuvlarini misol qilib keltirish mumkin. Unda Ahamoniylar podshosi Doro I Sug'dni o'ziga tobe bo'lgan davlatlar qatorida sanab o'tadi. Ushbu bitiklarda Sug'd "*Sug'uda*" deb yuritilgan.

Qadimgi Rim va Yunon yozma manbalarida bu mintaqa bilan bog'liq bo'lgan, asosan, Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga hujumlar qilganligini tasvirlovchi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bunday manbalarda Aleksandr Makedonskiyning Bessni ta'qib qilib, qadimgi Sug'd davlati hududiga kirib borganligi, mintaqada qo'zg'alon ko'targan sug'diylarga va Spitemenga qarshi kurashi, Xoreana qal'asining egallab olinganligi va satrap Oksiartning faoliyati bilan bog'liq voqealar yoritilgan.

²Aslida Sug'd geografik jihatdan bugungi O'zbekiston hududining Zarafshon va Qashqadaryo hududlari bo'ylab joylashgan Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab vohalaridan iborat markaziy bo'g'inini tashkil etadi. Ammo manbalarda V-VIII asrlarga oid Sug'dning geografik hududlari haqida ba'zan bir-birini istisno etuvchi fikrlar yetib kelgan. Masalan, xitoy rohibi Syuan-Szan "Sug'd" tushunchasini juda keng hududlarga nisbatan tadbiq etgan. Uning ma'lumotlaridan ayon bo'lishicha, Chu daryosi vodiysidan to Qarshi vohasini Sherobod vohasidan ajratib turuvchi tog' dovonidagi Temir darvozagacha (Darband) "Sug'd" deb ataladi.

³VII asrda O'rta Osiyo orqali o'tgan xitoylik Syuan-Szan ushbu mintaqaning geografik o'rni borasida muhim ma'lumotlar yozib qoldirgan. Jumladan, sayyoh xitoycha "*Sulu*" deb ataladigan Sug'dni Suyobdan to Qashqadaryo ya'ni Kesh vohasigacha bo'lgan hududda joylashganligini aytib o'tgan. Bu hududda yashovchi aholining tili ham, yozuvi ham sug'diycha bo'lgan. Bundan ma'lumki, VII asrning birinchi yarmida sug'd tili va yozuvi Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo vohasi, Choch va Ustrushonada keng tarqalgan. Bu haqida Chochda zarb qilingan tangalar va saqlanib qolgan ko'plab arxeologik topilmalardan bilib olish mumkin.

"Sug'd" atamasi uzoq yillar davomida turli tilli ko'plab manbalarda uchrab kelgan. V. Tomeshikning fikriga ko'ra "Sug'd" so'zi umumeroniy tillardan kelib chiqqan bo'lib, *porlamoq*,

¹ Egamberdiyeva N.A. "Amudaryo havzasi hududlarining qadimgi madaniyati" T.: "Innovatsiya - Ziyo" 2020 23-bet

² B.G'oyibov "Sug'd tarixidan lavhalar" Samarqand-2020, SamDU nashriyoti, 11-bet

³ Isxaqov M., Kamoliddin Sh., Babayarov G., "Литература доисламских правителей Чача" Ташкент-2007.

yonmoq, yaraqlamoq ya'ni tojik tilidagi "suxtan" – "yonmoq" sozining asosini tashkil etadi, deb talqin qilinadi.

Forsiy yoki tojik tiliga oid lug'atlarda bu atama "*suv to'planadigan pasttekislik*" degan ma'noni anglatadi. Bu o'rinda suv to'planadigan joy sifatida Zarafshon daryosining quyi qismi nazarda tutilgan.

⁴ Sug'd konfederatsiyasining geografik joylashuvi haqida mahalliy manbalarda ham ko'pgina ma'lumotlar keltirilgan va tadqiqotchilar Sug'd hududini o'rganishda albatta mahalliy yozma manbalarga murojaat qilmay qolishmaydi. Chunki ko'pgina qadimgi eron va yunon mualliflari ushbu mintaqa haqida to'laqonli ma'lumotga ega bo'lmaganliklari uchun ushbu mintaqa geografiyasi va ma'muriy birliklari haqida aniq ma'lumotlar bera olishmagan. Ulardagi ma'lumotlar Sug'd tarixiga oid umumiy ma'lumot beradi xolos. Masalan, Y. Markvart Aryanam-Vayja mamlakati ahamoniylarga qadar mavjud bo'lgan Markaziy Osiyodagi yirik ma'muriy birlik ekanligi hamda uning markazi Xorazm bo'lganligi to'g'risidagi taxminni yunon-rim manbalariga asoslangan holda ilgari surgan.

Sug'd tarixiga oid ma'lumotlarni o'rganishda nafaqat boshqa mintaqa tarixchi yoki sayyohlari qoldirgan yozma manbalar, balki sug'diy tilda bitilgan mintaqa hududidagi ko'plab yozma manbalar ham katta ahamiyatga egadir. Bunday sug'diy tilda bitilgan yozma yodgorliklardan mintaqaning siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa ko'plab jihatlariga oid ma'lumotlarni bilib olishimiz mumkin.

⁵Tadqiqotchilarning sug'diy tilda bitilgan tarixiy mazmundagi yozma manbalar ustida olib borgan tadqiqotlari XIX asrning birinchi yarmidan keng tus ola boshlaydi. Azimxo'ja Otaxo'jayev keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, bunday mazmundagi manbalar ustidagi ishlar 1932-yilda Zarafshonning yuqori oqimida, Tojikistonning Zaxmatobod tumandagi Mug' tog'i xarobalarida olib borilgan arxeologik qazishma jarayonida topilgan turkum hujjatlarini tadqiq etishdan boshlanadi.

⁶ Afrosiyob yodgorligidagi Varxuman saroyi devorining g'arbiy tomoniga tushirilgan tasvirlar hukmdorning elchilarni qabul qilishiga bag'ishlangan. O'sha davr rassomi hukmdor huzuriga dunyoning to'rt qit'asidan kelgan elchilarni qabul qilish marosimini aks ettirish uchun saroy mehmonxonasida bo'layotgan tantanali marosimni go'yo tepadan turib kuzatgandek devor sathida chizgan.

Manbalarda keltirilishicha, devoriy suratdagi elchilar orasida orqaroqda kelayotgan oq kiyimli elchining etagida yuqoridan pastga qarab yozilgan sug'd tilidagi ishonch yorlig'ini ko'rish mumkin. Ushbu sug'diy tilda bitilgan yozuvni taniqli sug'dshunos olim V.A.Livshits o'qib bergan. Ushbu sug'diy bitikda Chag'oniyon hukmdori Sug'd hukmdoriga elchi yuborganligi bayon etilgan. Ushbu sug'd tilidagi yozuv 16 qatordan iborat bo'lib, yozuvning mazmunida Chag'oniyon hukmdorining Samarqand (Sug'd) hukmdoriga bo'lgan hurmati bayon etilgan.

Elchining etagiga yozilgan ushbu bitiklardan, ilk o'rta asrlarda Sug'd davlati qo'shni mintaqalar bilan yaxshi diplomatik aloqalar olib borganligini bilish mumkin.

⁴ B.G'oyibov "Sug'd tarixidan lavhalar" Samarqand-2020, SamDU nashriyoti, 13-bet

⁵ Марказий Осиё Тарихи Расмий Хужжатларда (VII-XIX асрлар) халқаро анжуман материаллари. Тошкент-2021, 29-бет.

⁶ В.А.Шишкин "Афросиёб-кадимий маданият хазинаси". Т.1996.С-34

Xulosa qilib aytganda, Sug'd Markaziy Osiyoning qadimiy va muhim madaniy-siyosiy markazlaridan biri bo'lgan.

Yozma va arxeologik manbalar uning boy tarixi hamda qo'shni hududlar bilan aloqalarini yoritadi. Bunday manbalar mintaqa tarixining nafaqat mahalliy, balki dunyo miqyosida ham muhim ahamiyatga ega bo'lganligidan guvohlik beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. А.Бердимуродов,Ш.Индаминова"БУЮК ИПАК ЙУЛИ"Т.:2017
2. Egamberdiyeva N.A. "Amudaryo havzasi hududlarining qadimgi madaniyati" T.: "Innovatsiya -Ziyo" 2020 .
3. B.G'oyibov "Sug'd tarixidan lavhalar" Samarqand-2020,SamDU nashriyoti.
4. Isxaqov M.,Kamoliddin Sh.,Babayarov G."Литература доисламских правителей Чача" Ташкент:2007.
5. Марказий Осиё Тарихи Расмий Хужжатларда (VII-XIX асрлар) халқаро анжуман материаллари. Тошкент 2021.
6. В.А.Шишкин" Афросиёб-қадимий маданият хазинаси". Т. 1996.